

הפירמידה, א/נשים החיים בעוני, והזכות לבחור בכבוד

ורדית דמרי מדר*

פתיחה – האירועים "המשמחים" של נירה

נירה מסתכלת עלי ושואלת "נו אז מה לעשות?" ואין לי מושג מה לענות לה. נירה היא לקוחה שלי זה שש שנים והפעם אינה שואלת אותי שאלה משפטית מסובכת שמחייבת אותי למצוא תקנות נסתרות או לחפור בפסקי דין. היא אינה מבקשת ממני למצוא פתרון יצירתי לחסם משפטי. למרות זאת ואף שאני עורכת דין קהילתית כבר שנים רבות אני מתקשה לדעת איך לענות על שאלתה. האחיינית של נירה מתחתנת בקרוב. היא מחשבת בקול רם כמה תצטרך לתת לה במתנה. אחותה העניקה לה 1,000 ש"ח כבר מצווה של בנה הקטן. אם תגיע נירה עם שלושת ילדיה, תהיה חייבת להשיב לה למצער סכום כזה. "אני לא אלך למספרה", היא אומרת, "ויש לי שמלה שאני יכולה לשאול. הילדים זה קצת יותר מסובך", היא מוסיפה. הם מחכים לאירועים כאלה כי רק אז הם מקבלים בגדים חגיגיים חדשים. "אבל איך אסביר לאורי (הנאמן בתיק פשיטת הרגל) את ההוצאה של 1,000 ש"ח? אולי לא אלך עם הילדים, אבל איך אסביר להם שלא יהיו בחתונה של ירדן, ששמרה עליהם מאז היו תינוקות? איך אעמוד בכל 'הפרצופים' שהמשפחה תעשה לי? ומה אעשה עם רותם?" היא שואלת. "תאמיני לי", היא אומרת ואני מאמינה, "אני מעדיפה לא לאכול שבוע, ולאפשר

* עו"ד ורדית דמרי מדר היא המנהלת המקצועית של המרכז לחינוך משפטי קליני בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית.

אני מבקשת להודות למי שקראו את טיוטת המאמר, על הערותיהם החשובות והמועילות: פרופ' גיא דוידוב, ד"ר שירן רייכנברג ועו"ד אוהד אמר. כמו כן ברצוני להוקיר תודה מיוחדת לעורכי הספר על הסיוע בפיתוח המאמר: פרופ' יובל אלבשן וד"ר אלעד אורג.

לרותם ללכת". רותם היא בתה האמצעית ולחברתה הטובה ביותר יש בת מצווה. כל הבנות שהוזמנו החליטו לתת מתנה בסך 150 ש"ח. "מה אני אעשה?" היא שואלת שוב ושוב. ואני מתקשה לענות.

במציאות שבה אני חיה אנשים מתדיינים על תרבות החתונות שיצאה מכלל פרופורציה, ואף מפתחים כל מיני מודלים שעובדים מצוין ביישובים קהילתיים מבוססים.¹ ונירה? היא לא מבקשת להילחם בשום תרבות אלא פשוט רוצה שלא להעליב את משפחתה ולא לפגוע בחיי החברה של בתה.

אחרי יומיים היא חוזרת אלי עם תוכנית. "מצאתי חנות ממש זולה", היא מספרת, "וקניתי בה בגדים לילדים. אחרי האירועים נוכל להתאים אותם ליום-יום. לעצמי שאלתי שמלה מהשכנה ולרותם יש 50 ש"ח שסבתה נתנה לה כך שאני צריכה להוסיף רק עוד 100 ש"ח. לגבי המתנה – ביקשתי מהאשה שאני מנקה אצלה לקבל מקדמה על חשבון המשכורת, ודיברתי עם אמא שלי ונעשה אצלה את כל השבתות החודש הזה, זה גם יקל עלי. כלומר נסדר..." היא נאנחת. אני עדיין שותקת. מה כבר יש לי לתרום בנדרון? בשנים האחרונות ניסיון החיים שלי בהקשר זה מתמצה בבחירת שמלות שמסתירות את סימני הגיל. ואז היא פונה אלי ישירות, "אני צריכה שתדברי עם אורי ותסבירי לו". והלב שלי צונח.

אורי הוא הנאמן שמינה בית המשפט בהליך פשיטת הרגל שעברו נירה ובעלה לאחר שהעסק המשותף שלהם קרס לפני שש שנים. דורון, בן זוגה, עובד בתור איש אחזקה ונירה מנקה בתים. הליך פשיטת הרגל הוא היחיד שיכול לאפשר להם לסיים את הפרשה ולפתוח דף חדש, לסיים את מצעד הנושים שהגיעו לביתם לעקל מיטלטלין ואת הפחד מההליכים הבאים. הציפייה הגדולה ביותר שלה היא להגיע ליום שבו תפסיק לשלם 600 ש"ח בחודש לתיק הפש"ר ותשוב לחיים. "את לא מדמינת", היא אומרת לי לא פעם, "כמה דברים אפשר לעשות ב-600 ש"ח בחודש".

אלא שהנאמן ממילא חושב שהמשפחה מוציאה יותר מדי כסף. "מדוע הם זקוקים לכבלים?" הוא שואל אותי, "ולמה בחשבון שלהם היתה פיצה לפני חודשיים?" (הסברתי שהפיצה עלתה 50 ש"ח והיתה עבור יום ההולדת של אחד הילדים), "ובכלל למה נירה עובדת רק ב-60% משורה? מה קרה? תמיד אפשר למצוא עוד בתים". איך אצדיק בפניו את החלטתה של נירה לתת מתנה של 1,000 ש"ח? איך אוכל לוודא שלא ישתמש בכך נגדה ויגדיל לה את צו התשלומים מתוך תפיסה שהיא יכולה לעשות את כל השינויים האלה דרך קבע?²

א. מבוא: אובדן זכות הבחירה לחלוטין

סיפורה של נירה ממחיש את אחת מהנפקויות הנסתרות של החיים בעוני. אין עסקינן רק בכורח לחיות בצמצום תמידי או בחובה לתכנן אף את ההוצאות הקטנות ביותר; זה לא רק הצטמקות חיי המשפחה ולא פעם אובדן מעגלי התמיכה החברתיים (מי שמח להלוות תדיר כסף לחברו?), זו גם הדרישה הקבועה להעמיד לביקורת של גופים, ארגונים ובעלי תפקידים רבים כל החלטה והחלטה שלך. במקרה של נירה היא חייבת לקבל אישור של העובדת הסוציאלית, המפרק, בית המשפט ולא פעם גם של עורכת הדין באשר לכל החלטה ובחירה בחייה, גם כאלה שאינן כלכליות גרידא. קל לדמיין כמה קשה להצדיק כל בחירה והוצאה שלך לזר מוחלט, ועל אחת כמה וכמה לזר שיכול לשלוט בגורלך.

יכולת בחירה זו היא חלק משאלה רחבה יותר – שאלת הזכות לקיום בכבוד – ובעיקר השאלה שטרם זכתה למענה ממוסד של בית המשפט או של המחוקק – מה היא כוללת ומהו היקפה. אין בכוונתי בחיבור זה להציע מדדים כאלה או אחרים לכימות הזכות אלא רק להפנות זרקור לחובתנו לבחון את הזכות לקיום בכבוד גם מתוך הקונטקסט של מציאות חייהם של א/נשים החיים בעוני. במאמר זה אבקש לטעון כי במסגרת כימותה של הזכות לקיום בכבוד יש לאפשר לא/נשים החיים בעוני אוטונומיה רחבה ככל האפשר לעצב בכוונות עצמם את חייהם וזאת בתוך המגבלות, הסיכונים והחסמים של החיים בעוני. מהלך הדיון יהיה כדלקמן: הפרק השני יבחן את היקפה של הזכות לקיום בכבוד בפסיקה היום, הפרק השלישי יבחן תיאוריות שונות העוסקות בשאלה מה א/נשים צריכים ובמקומה של האוטונומיה בדרכים אלה, בפרק הרביעי אבקש להציג את המשמעויות המשפטיות של תפיסה המאפשרת אוטונומיה במסגרת הזכות לקיום בכבוד ברמה החוקתית וברמה החוקית.

ב. על כימותה של הזכות לקיום בכבוד

"The girls already had everyday shoes to wear to school, but she wanted them to have nice shoes for church too"³

פרק זה מבקש לבחון את היקפה של הזכות לקיום בכבוד כמו שעוצבה ברמה החוקתית. למרות העושר הפסיקטי בנושא הזכות לקיום בכבוד, אבקש להראות כי טרם נקבע מה היא כוללת הלכה למעשה, ומשום כך כלל לא נערכה בחינה בנוגע לתפקיד האוטונומיה של א/נשים במסגרת כימות זה.

עמדת המוצא של חיבור זה, בדומה לפרדיגמה מודעת העוני אשר פיתחה פרופ' קרומר־נבו, רואה בעוני הפרת זכות אדם ומציאות חיים שאין להסכין עמה.⁴ באשר להגדרת עוני, מקובל לראותו כמרוכה פנים אשר כל אחד מהם מדגיש ומבטא היבט שונה של המציאות.⁵ לצורך מאמר זה אניח את ההגדרה הרחבה שלפיה עוני הוא מצב של מחסור חומרי, מחסור בהון חברתי ומחסור סימבולי.⁶ ההתמודדות המשפטית עם מציאות של עוני היא באמצעות הזכות לקיום בכבוד,⁷ שבשנים האחרונות הדיון סביבה התרחב משמעותית הן בפסיקת בתי המשפט⁸ והן בכתיבה התיאורטית.⁹ נעשו שינויים רבים, ונקבעו הלכות רבות כי הזכות לקיום בכבוד היא זכות חוקתית הנגזרת מכבוד האדם;¹⁰ כי המבחן הוא ביחס לחברה שבה אדם חי, וכי תוכן הזכות יכול להשתנות מתקופה לתקופה.¹¹ עוד נקבע כי הזכות אינה כוללת רק מרכיבים חומריים אלא גם את היכולת של אדם להשתתף בחיי החברה;¹² כי אין מקום להפעיל מודל של ביקורת שיפוטית שונה,¹³ ועוד. עם זאת צודק פרופ' דותן בקובעו כי למרות העושר הפסיקטי אי־אפשר להתעלם מהפער הבולט בין הרטוריקה בפסקי הדין לבין הצדדים המעשיים שלה.¹⁴ לגבי דידי, אחת הסיבות לפער זה היא ההתעלמות של הפסיקה, בעיקר בשל תפקידו המוסדי של בית המשפט, מהשאלה מה כוללת הזכות לקיום בכבוד הלכה למעשה.

שאלה זו התעוררה במלוא חריפותה בבג"צ עמותת מחויבות לשלום וצדק חברתי נ' ממשלת ישראל¹⁵ (להלן: פרשת מחויבות). במקרה זה, במהלך הדיונים חזר בו בית המשפט העליון מן הצו שניתן על ידי השופטת דורנר וביטל את חובת המדינה לקבוע סטנדרט לקיום אנושי בכבוד. ברם, בפסק הדין בית המשפט נמנע מלהגדיר מהו אותו סף הנדרש לחיים בכבוד.¹⁶ גם פסק דינה של נשיאת בית המשפט העליון ביניש בבג"צ סלאח חסן ואח' נ' המוסד לביטוח לאומי¹⁷ (להלן: פרשת חסן), אשר עיגן סופית את מעמדה של הזכות לקיום בכבוד כזכות חוקתית וקבע כי אי־אפשר לשלול גמלת הבטחת הכנסה רק בשל העובדה כי המבוטח בעל רכב, בחר שלא לפזר את העמימות סביב מושג זה, וכלל לא נדרש לשאלת היקפה של הזכות ולקביעה מהו אותו רף של קיום מינימלי בכבוד, אלא הותיר את החובה להגדרת אותו מינימום של קיום אנושי בכבוד על המדינה. כך מסבירה השופטת ביניש: "חשוב להבהיר כי בהחלטתנו כי סעיף 9א(ב) לחוק פוגע בזכות למינימום של קיום אנושי בכבוד לא נדרשנו להגדיר מהו אותו מינימום של קיום אנושי בכבוד; מה הוא כולל, או מה עליו לכלול. נקודת המוצא לדיוננו היא כי מוטלת על המדינה חובה לקבוע מהם

תנאי הקיום המינימליים ולגזור את מערך הרווחה בהתאם לכך".¹⁸ התפתחות חשובה בעניין זה היתה בהחלטת בית הדין הארצי לעבודה כי מקבלי קצבת הבטחת הכנסה זקוקים לסיוע נוסף לצורך "הישרדות אנושית וסיפוק צורכיהם הבסיסיים ביותר", וזאת בהסתמך על נתוני המוסד לביטוח לאומי,¹⁹ ובכך סיפקה ההחלטה כלי משפטי נוסף וחשוב המאפשר לבחון הסדרים שונים העוסקים בזכות לקיום בכבוד.

חשוב לזכור כי לצד היעדר קביעה ברורה של מה כוללת הזכות לקיום בכבוד, קיימות עשרות החלטות שיפוטיות הקובעות זאת הלכה למעשה. כוונתי להחלטות של רשמי הוצאה לפועל בהליכים של חקירת יכולת.²⁰ עוד חשוב לשים לב כי שאלה זו אינה זהה למחלוקת בדבר המודל הראוי ליישומה של הזכות – האם מודל הקיום המינימלי או מודל הקיום בכבוד? בפסק דין מחויבות קבע הנשיא דאז, ברק, כי המודל הוא מודל הקיום המינימלי,²¹ הלכה שלא נסתרה מאז. בכתיבה מאוחרת יותר פירש ברק כי יש לפרש את המודל המינימלי כמינימום הנדרש בשביל לחיות בכבוד – ולא המינימום הנדרש שלא להיות רעב.²² כך התקבעה ההבנה כי מינימום זה אינו חל על קיום חומרי בלבד אלא גם על תנאי חיים המאפשרים לאדם להביא עצמו לידי ביטוי.²³ ויכוח זה פחות נוגע לענייננו משום שהוא אינו יכול לשנות את מציאות החיים של א/נשים החיים בעוני הלכה למעשה.²⁴ ראשית, בהיעדר מדד מפורט או מצומצם השאלה מהו מינימום היא תיאורטית בלבד. שנית, ניסיון העבודה מול אוכלוסיות מוחלשות מלמד כי המצב היום הוא כזה שבו אף המינימום, המתמקד בצורכי קיום מינימליים, בייחוד בקרב אוכלוסיות המתקיימות מקצבאות קיום, אינו מתקיים.²⁵

הרתיעה של בית המשפט העליון מעיסוק קונקרטי בשאלות אלה מובנת. האתגר אף הופך למורכב יותר כאשר נדרש בית המשפט לבחון מדיניות רווחה כוללת או "רב-מוקדית".²⁶ בשל מגבלה זו התפתחה כתיבה המציעה לא מעט כלים שיפוטיים המכוונים להתמודד עם קושי זה באופן שמאפשר הגנה משמעותית יותר על א/נשים החיים בעוני. בין אלו נזכיר את גישת "הצדק הפרוצדורלי", הבוחנת את ההליך הנדרש במקרה של פגיעה בזכות;²⁷ הטלת חובה על המדינה לקבוע מהו להערכתה הרף הנדרש לצורך קיום בכבוד;²⁸ דרישה מהמדינה להציג תוכנית מסודרת להגשמת הזכות, גם אם באופן הדרגתי;²⁹ והיפוך נטל ההוכחה³⁰ בעיקר כשמדובר באוכלוסיות מוחלשות.³¹ ואולם, רעיונות אלה טרם קיבלו גושפנקא מבית המשפט, כך שהמציאות

המשפטית יוצרת מצב של "סובב ומסובב" שבו מחד גיסא עמימות הזכות מגבילה את יכולת בית המשפט לאכוף אותה, ומאידך גיסא היעדר האכיפה מגדיל עמימותה.³² בשל כך קיים חשש כי בהיעדר תוכן קונקרטי, כל שופט ימלא את התוכן בהתאם לתפיסותיו שלו בנוגע לא/נשים החיים בעוני, כמו שלמשל למדה ועדת רון חריס כאשר בחנה את גובה צווי התשלומים בהוצאה לפועל.³³ חוסר זה מגביל את האפשרות לתקוף הכרעות חברתיות או פוליטיות,³⁴ ויוצר סיכון שלפיו אוכלוסיות החיות בעוני לא יוכלו להתגונן מפני פגיעה בזכותם לקיום בכבוד.³⁵

על רקע מציאות שיפוטית זו של עמימות ואקראיות כמעט מוחלטות בנוגע לתוכן הזכות, עולה עוד יותר חשיבותה של תפיסה משפטית המאפשרת לא/נשים החיים בעוני אוטונומיה מסוימת לעצב את הבחירות שלהם עצמם. אוטונומיה זו רצוי וכדאי שתהיה חלק מתהליך מסודר המבקש לכמת את הזכות לקיום בכבוד (ברמה החוקתית), אך גם בהיעדר תהליך שכזה, בוודאי בהליכים שבהם כבר נעשית בחינה יומיומית של הזכות (כמו הליכי הוצאה לפועל), יש מקום לפתח מנגנוניים משפטיים המאפשרים בחירה. הפרק הבא ינסה להציע צידוקים לעמדה זו.

ג. מה א/נשים צריכים? או "לשטח את הפירמידה"

לצד העמימות והחוסר בשיח המשפטי, השאלה מה א/נשים צריכים זכתה למספר רב של תשובות בדיסציפלינות אחרות.³⁶ תיאוריה מרכזית בנושא זה ניסח הפסיכולוג אברהם מאסלו כבר בשנת 1943,³⁷ כאשר פיתח את "פירמידת הצרכים". אף שהתיאוריה לא הוכחה אמפירית היא זכתה לפופולריות רבה.³⁸ על פיה המוטיבציה של בני אדם נובעת משני סוגים של מניעים, מניעי חסך ומניעי גדילה. מניעי חסך הם הצרכים שבלעדיהם אדם לא יוכל להתקיים מבחינה פיזית ולכן הם כוללים מזון, שתייה, שינה ועוד. מניעי גדילה עוסקים ביכולת של אדם להתפתח ולמלא את חייו בתוכן ובמהות.³⁹ התיאוריה בנויה בצורת פירמידה היררכית, דהיינו אי-אפשר לספק צורך מסוים עד שלא מימש האדם את הצורך הקודם, ורק אם כל צורכי האדם מתקיימים ייהנה משיעור רצון בנוגע לחייו.⁴⁰ ההיגיון בתיאוריה זו עולה בקנה אחד עם ההיגיון האנושי (כיצד ייתכן לצפות מאדם מחוסר קורת גג להביא את עצמו לידי ביטוי רוחני? כיצד אפשר לצפות מאם העסוקה ביכולת לספק מזון לבני משפחתה לעסוק גם בפעילות

פוליטית?) אך גם יכול לשמש צידוק עבור תפיסות שיפוטיות כלפי א/נשים החיים בעוני, ברוח המודל התרבותי שמרני אשר זכה לדומיננטיות רבה בנרטיב החברתי ועיצוב המדיניות הציבורית.⁴¹ תיאוריית הצרכים שמה דגש על האופן שבו מתמלאים צרכים של בני אדם, מהצרכים הפיזיים המידיים לצרכים הפסיכולוגיים "הגבוהים" יותר. כאשר א/נשים פועלים באופן שונה מהמודל הזה הם נתפסים כמי שפועלים באופן לא הגיוני (או לא ראוי אם הם נזקקים לקצבאות קיום) ובניגוד לאינטרס העצמי שלהם. בדומה, המודל התרבותי שמרני, בוחן באופן חיצוני את החלטות הא/נשים החיים בעוני, במנותק מהקשר, תוך שהוא מבקר את החלטותיהם של א/נשים החיים בעוני פעמים רבות כמונעות מחוסר יכולת לדחות סיפוקים, חוסר יכולת תכנון וארגון או חשיבה שאינה רציונלית.⁴² מודל זה הביא גם לידי הדרתן וגינוןן של אוכלוסיות אלה וטיפח את מה שהגדירה ליסטר כ"אחרות",⁴³ כמו גם חלוקת האוכלוסייה ל"עניים ראויים" ו"עניים שאינם ראויים", ובחירותיהם של ה"עניים שאינם ראויים" עמדו תדיר לביקורת.⁴⁴ גישה זו אינה רק משרתת את היחס החברתי העוין כלפי א/נשים החיים בעוני אלא גם מצדיקה את קיומו של אי־שוויון, כאשר היא תולה את האשם בא/נשים עצמם ומאפשרת לקדם מדיניות חברתית הממוקדת ב"חינוך מחדש".⁴⁵ באופן דומה ביקרה קרומר־נבו תוכניות התערבות הממוקדות בצרכים הפיזיים, תוך הבחנה (מלאכותית) בין הקשיים של א/נשים החיים בעוני. מחקרה מצא כי נשים החיות בעוני היו עסוקות לא רק בחוסרים הפיזיולוגיים אלא גם בצרכים של מימוש עצמי ושייכות, באופן שאינו עולה בקנה אחד עם תיאוריית הצרכים של מאסלו.⁴⁶

בתגובה לתיאוריה של מאסלו פותחו תיאוריות ומחקרים רבים. אחד מהם הוא מחקרם של טאי ודינר. גם מחקר זה, בדומה לזה של מאסלו, מבקש לאתר רשימה של צרכים אוניברסליים המשפיעים על רווחת האנושות.⁴⁷ המחקר עוקב אחר האופן שבו התממשות הצרכים משפיעה על האופן שבו א/נשים רואים את רווחתם הנפשית (SWB).⁴⁸ הוא בוחן אחר 60,865 נבדקים ב־123 מדינות ועוקב כיצד הם מתייחסים למילוי צורכיהם וכיצד זה משפיע על הערכתם את רווחת חייהם, רגשות חיוביים ורגשות שליליים. הצרכים שנבחנו הם מזון וקורת גג, ביטחון ובטיחות, תמיכה חברתית ואהבה, תחושה של כבוד וגאווה, תחושת שליטה בחיים, תחושת כיוון ואוטונומיה.⁴⁹ למחקר היו כמה ממצאים מעניינים הנוגעים לענייננו: נמצאה קורלציה בין התחושה כי הצרכים באו לכדי סיפוק לבין תחושה של רווחה נפשית. עוד נמצא קשר בין רגשות חיוביים להרגשה כי

צרכים חברתיים קיבלו מענה. לעומת זאת חסך בצרכים של כבוד ואוטונומיה הביא לידי רגשות שליליים. חוסר במענה לצרכים מוביל להערכות חיים נמוכות אך רמות גבוהות של מילוי צרכים אינן תמיד מספיקות להערכות גבוהות.⁵⁰ מכל אלה הממצא החשוב ביותר שהעלה המחקר הוא כי אמנם א/נשים נוטים לנסות ולהשיג צרכים בסיסיים ובטיחותיים לפני צרכים אחרים, אך אין בהכרח קשר לתחושת הרווחה האישית אשר לעתים תושג על ידי מילוי הצרכים הפסיכולוגיים קודם לכן.⁵¹ במילים אחרות, ההנחה של מאסלו כי רשימת הצרכים היא היררכית הופרכה במחקר זה באופן אמפירי. גם קרומר-נבו במחקרה מערערת על תקפות ממצאיו כאשר היא מוכיחה שלתוכניות התערבות שהיו ממוקדות בצרכים "גבוהים" היה ערך של ממש עבור נשים החיות בעוני.⁵²

גישה אחרת שאינה בוחנת רשימות המבוססות על צרכים אלא מבקשת להסתכל על התפקודים והיכולות שלהם נדרשים בני אדם, היא גישת היכולת (Capabilities Approach) אשר פיתח אמרטיה סן, ופותחה בהמשך גם על ידי מרתה נוסבאום.⁵³ על פי התיאוריה כדי שא/נשים יחיו חיים טובים וראויים יש להבטיח שיוכלו לממש יכולות שונות. התיאוריה כוללת שני מונחים מרכזיים: תפקודים ויכולות. תפקודים הם הדברים והפעולות (חברתיים או גופניים) שהאדם יכול ורוצה לעשות או להיות (כמו למשל לקרוא או להיות בריא). יכולות כוללות את היכולת להשיג תפקודים בעלי ערך (כמו למשל היכולת לקרוא ולכתוב מאפשרת לי לקרוא, היכולת לעסוק בפעילות גופנית ולקבל שירותי רפואה מאפשרת לי להיות אדם בריא).⁵⁴ ביכולת הכוונה למערך שלם המאפשר לאדם לממש תפקודים בעלי ערך עבורו.⁵⁵ בעוד סן סבור כי אין מקום לקבוע רשימה סגורה של יכולות,⁵⁶ נוסבאום מפרטת בספרה רשימה של עשר יכולות כאלה ובהן היכולת לחיות, היכולת לשמור על בריאות גופנית ועל שלמות הגוף, היכולת להשתמש בחושים, לדמיין ולחשוב, היכולת להיות לחוש ולהתפתח רגשית, לפתח תבונה מעשית, היכולת להיות שייך, להתייחס למינים אחרים, יכולת משחק ושליטה על הסביבה (פוליטית וחומרית).⁵⁷ לפי נוסבאום אין היררכיה בין היכולות השונות ואי-אפשר לוותר על יכולת אחת או לצמצם אותה על חשבון האחרת.⁵⁸

כך או כך, דומה שיש הלימה בין התיאוריה של נוסבאום לבין תוצאות המחקר בנוגע לעובדה כי הצרכים הפיזיים אינם תמיד קודמים לכל צורך אחר, ולרוב אין לארגנם בצורה היררכית של פירמידה,⁵⁹ בדומה לסיפורה של נירה, אשר היתה מוכנה לוותר על צרכים פיזיים כדי להיות מעורבת בחיי משפחתה, לחוש

שייכות ולשמור על כבודה בקהילתה. אכן, בני אדם בכלל, וא/נשים החיים בעוני, יכולים ומוכנים לוותר על מילוי צרכים פיזיים וגופניים, או לדחותם לזמן אחר כדי לקדם תחושה של כבוד, שליטה ואוטונומיה, הקשורים קשר הדוק לרווחתם הנפשית.^{61:60}

אמת, בעשרים השנים האחרונות טרם נתקלתי בלקוח אשר אינו מוטרד מהכורח לספק את הצרכים הפיזיים שלו ושל בני משפחתו, אבל לצד זאת תמיד נוהלו מאבקים נוספים, כמו המאבק על תדמיתם, על היכולת להיות פעילים בחיי החברה ולזכות בכבוד מצד הסובבים אותם. כך למשל השקיעו לקוחות זמן וכסף בטיפוח עצמם כדי שלא ייתפסו "מסכנים", כך ערכו מסיבות ימי הולדת לילדיהם למרות מחסורם וזאת כדי שמעמדם החברתי לא ייפגע, וכך נכחו בשמחות משפחתיות כביטוי ליכולת לחוות שמחה ולקיים חיי משפחה. כל אלה משקפים יכולת מסוימת לשלוט בסביבה הקרובה, יכולת הנמצאת בגרעין היכולות המרכזיות שמציעה נוסבאום.⁶² חשיבה על רשימת צרכים המאורגנת היררכית אינה משקפת את האופן שבו רואות אוכלוסיות מוחלשות את הצרכים שלהן ואינה נותנת ביטוי ליכולת שלהן להשתתף בהגדרת הצרכים הללו.⁶³

כל זאת עולה בקנה אחד עם ההבנה שלנו את המציאות של א/נשים החיים בעוני. א/נשים שחיים בעוני נדרשים להתמודד עם רשת סבוכה של סיכונים, הזדמנויות, מגבלות, חסמים וסיכונים. העוני הוא תופעה כללית אבל גם תלוי-קונטקסט כלכלי-חברתי-תרבותי אשר משליך יומיומית על האפשרויות ועל היחסים החברתיים בתוכו.⁶⁴ הבנה כזו של העוני מאפשרת לנו לחשוב על א/נשים החיים בעוני באופן שאינו עושה להם רדוקציה ומאפשר לראות לא רק את המציאות שבה הם חיים אלא גם את החיפוש שלהם אחר משמעות, תחושת קיום וכבוד.⁶⁵

ד. המשמעויות המשפטיות

"עיון בדפי החשבון וכרטיסי האשראי מגלים הוצאות בלתי-מחויבות כגון טלוויזיה בסך כ-400 ש"ח, הזמנת פיצה, פרחים וכד'. בנסיבות אלו הבקשה, נדחית".⁶⁶

בחיבור זה אני מצטרפת לביקורת על הכללים המשפטיים המוגבלים והחלקיים שנוגעים לזכות לקיום בכבוד, ובד בבד מבקשת להציע תוכן

פרשני לזכות לקיום בכבוד אשר נובע מתוך הבנה של מציאות החיים של א/נשים החיים בעוני. תוכן פרשני זה אינו עוסק בשאלה מהם הצרכים שהמדינה צריכה לספק,⁶⁷ או מהי מחויבותה למילוי צרכיו הפסיכולוגיים והחברתיים של האדם הנדרשים לקידום רווחתו האישית, אלא בוחן מהי המשמעות של צמצום האוטונומיה של א/נשים החיים בעוני, וניתוקה מהקשר חברתי כלכלי במספר היבטים במשפט הישראלי.

אכן, ה"אחרות" של א/נשים החיים בעוני נוכחת גם בעולם המשפט, הן בהחלטות בית המשפט והן במערכת היחסים בין סוכני המשפט לבין הפונים והפונות. פרדיגמת "משפט ועוני" ביקשה להתמודד עם המופעים השונים של העוני בעולם המשפט ועם נקודת המפגש של אוכלוסייה זו עם מערכת המשפט, לצד עיצוב פרקטיות משפטיות המכוונות לקדם את האינטרסים של א/נשים החיים בעוני באמצעות המשפט.⁶⁸ גישה זו בוחנת את האופן שבו מבטאים או מאמצים הכללים המשפטיים את הנרטיבים החברתיים על אודות א/נשים החיים בעוני כ"אחרים".⁶⁹ היא מבקשת לקדם פעולה אקטיבית של פיתוח הבנה ורגישות למשמעות העמוקה של החיים בעוני ולהשפעה של המעמד החברתי על יחסי הגומלין בין האדם החי בעוני לבין החברה והחוק.⁷⁰

דוגמה לכך היא "המבחן הקונקרטי" שקבע הנשיא ברק בפרשת מחויבות. במסגרת מבחן זה נקבע כי, כדי לקבוע שכבודו של אדם נפגע: "ייוזק בית המשפט לפירוט המבוסס בתיעוד מתאים, של מקורות ההכנסה ושל ההוצאות השוטפות והקבועות שבהן אותו אדם נושא... ייבחן תפקודם של כלל מערכי התמיכה המדינתיים והאחרים המסייעים לאותו אדם, ופעולתו שלו מולם למיצוי זכויותיו. יהיה נדרש להבהיר אם האדם עובד, ומהן החלופות התעסוקתיות העומדות בפניו. אם יטען הטוען בשמה של קבוצה – יהיה עליו לבסס את המאפיינים המשותפים לאותה קבוצה המלמדים על פגיעה בכבודם של כלל חבריה".⁷¹

המבחן הקונקרטי הציב חסם משמעותי בקרב אוכלוסיות החיות בעוני המבקשות לטעון כי כבודם נפגע. ראשית הוא מתמקד בבחינה פרטנית ולא במדיניות כוללת. שנית הוא הטיל נטל הוכחה כבד על העותרים לפגיעה בזכות.⁷² מבחן זה חושף גם את האופן בו בית המשפט חשב על עוני. המבחן מעמיד במרכז את אופן התנהלותו של העותר במנותק מכל קונטקסט תרבותי-חברתי-כלכלי, תוך שהוא מבקש לבחון את בחירותיו והתנהגותו של אדם, וזאת ללא כל תיאוריה סדורה או חשיבה מסודרת על הצרכים, יכולות,

קשיים ומגבלות של האוכלוסייה הנזקקת למערך הגמלאות.⁷³ אדם המבקש לטעון כי כבודו נפגע ייאלץ להעמיד את כל הוצאותיו והכנסותיו לבחינה קפדנית של בית המשפט, כאשר כלל לא ברור מה המשקל שיש לייחס לפגיעה בכבודו ובתחושת השליטה שלו.

פרשות חסן, קרול⁷⁴ ואלבוז⁷⁶ מבטאות אופן התמודדות אחר עם עוני תוך התרחקות מ"המבחן הקונקרטי", אך הנרטיב העומד ביסודו של מבחן זה עדיין קיים ומשפיע. רק לאחרונה קבע בית המשפט העליון, בפסק הדין הרוחה עתירה של הורים נגד חוזרי מנכ"ל משרד החינוך המאפשרים לגבות תשלומי הורים גבוהים, כי: "לפי גישה זו, המצדדת בזכות לאוטונומיה הורית בחינוך, הנכונות של הורים לשלם עבור חינוך נוסף ומשלים עבור ילדיהם משקפת סדרי עדיפות. יש הורים שיעדיפו להשקיע בריהוט חדש ויש הורים שיעדיפו להשקיע בחינוך ילדיהם".⁷⁷ אמירה קשה זו אינה נסמכת על מחקרים המלמדים על סדרי העדיפויות של משפחות אלא מובאת בפסק הדין כידע שיפוטית. יתרה מכך, היא מנותקת מכל הקשר חברתי-כלכלי הבוחן אם יש הורים שאינם יכולים לעמוד בתשלומי הורים, ללא כל קשר לסדרי העדיפויות שלהם. נוסף על כך מגלה אמירה זו קרבה גדולה לנרטיב הרווח על אודות א/נשים החיים בעוני אשר שופט את סדרי העדיפויות שלהם כסדר עדיפויות שגוי (או רומז לכך).

שדה מרכזי נוסף שבו מתעוררת סוגיה זו במלוא חריפותה הוא השדה של דיני אכיפת חיובים, זאת בעיקר על שום הקשר ההדוק בין חייבים לבין עוני. שורה של מחקרים מלמדים כי אוכלוסייה החיה בעוני נמצאת בסיכון הגדול ביותר להיכנס לקבוצת החייבים, לרוב בשל צמצום הזדמנויות החיים של קבוצה זו.⁷⁸ גם בישראל, מנתונים שאספה רשות האכיפה והגבייה אנו למדים על קורלציה גבוהה בין חובות לבין חיים בעוני. כך למשל הפרופיל הממוצע של החייב מציג שכ-54% מהחייבים משתכרים פחות מ-6,000 ש"ח לחודש ורק 65% מהם עובדים במשרה מלאה (בהשוואה ל-81% מקרב הציבור הכללי).⁷⁹ לפי מחקר אחר, ככל שהאשכול החברתי כלכלי חזק יותר, כך אחוז החייבים בו נמוך יותר.⁸⁰ לצד העמימות החוקתית הרבה בתוכנה של הזכות לקיום בכבוד, הלכה למעשה במערכת ההוצאה לפועל מתקבלות בכל יום עשרות החלטות הקובעות את תוכנה של הזכות לקיום בכבוד במסגרת חקירות יכולת. חוק ההוצאה לפועל מקנה לרשם ההוצאה לפועל סמכות לבצע חקירת יכולת, ומאפשר לחייב אשר אינו יכול לעמוד בתשלום החודשי להגיש בקשה לחקירת יכולת שבה ייקבע

ההחזר החודשי בהתאם ליכולתו הכלכלית.⁸¹ שאלות הזכות לקיום בכבוד, וגובה התשלום החודשי, נבחנות לא רק בעת בחינת הוצאותיו הסבירות של חייב, אלא גם בבדיקה של הכנסותיו, ובאופן קונקרטי בקביעת כושר השתכרותו של חייב, קביעה הטומנת בחובה פעמים רבות הכרעה בשאלות כבדות משקל העוסקות באוטונומיה האישית של החייב. בשל כל אלה חקירת היכולת היא שלב מפתח בהליך ההוצאה לפועל.⁸² בניגוד לשדה החוקתי, דיני אכיפת חיובים עוסקים בהגנה שלילית על הזכות, דהיינו הגבלה על יכולת המדינה לנקוט הליכים נגד חייב אשר פוגעים בזכות לקיום בכבוד. בשל כך מסיק פרופ' מדינה, יש להכיר בהיקף פריסה רחב יותר של הזכות.⁸³

ביסוד חוק ההוצאה לפועל עומדות שתי תכליות, תכלית מיוחדת אחת נועדה לעזור לזוכה לגבות את חובו במהירות וביעילות ולקדם את טובת הציבור ואת האינטרס הציבורי של כיבוד החוק וקיום פסקי דין, והשנייה נועדה להגן על חייבים שאינם יכולים לעמוד בתשלום החוב הפסוק לנוכח מצבם הכלכלי הקשה.⁸⁴ מטרת אלו הנחו את הרטוריקה של דיני אכיפת חיובים אך לא סיפקו מסגרת נורמטיבית סדורה.⁸⁵ היעדר זה יצר חוסר אחידות בהחלטות רשמי ההוצאה לפועל בהתאם לניסיון חייו ואמונותיו של כל רשם.⁸⁶ התפתחות חשובה אירעה בשנת 2015, עת פורסם דוח הוועדה לבחינת תוכנית הפירעון בהליך פשיטת הרגל ("דוח חריס"). הדוח נועד לקבוע פרמטרים אחידים לחישוב התשלום החודשי שעל חייב לשלם בהליך של חדלות פירעון, כתנאי לקבלת הפטר. נקודת המוצא של הדוח היתה כי תוכנית פירעון החובות צריכה להיות כזו שמשאירה בידי החייב ומשפחתו את הסכום הדרוש להם למחיה הולמת מחד גיסא, ומאפשרת פירעון מקסימלי של החובות מאידך גיסא. לצורך כך, יצרה הוועדה תחשיב לחישוב ההכנסה הפנויה, המתבסס על סכום ההוצאות הבסיסיות הדרוש לחייב ולמשפחתו למחיה הולמת בכבוד, מכוח הזכות החוקתית לקיום בכבוד.⁸⁷

המחשבון, אשר אימץ כונס הנכסים הרשמי, קובע כי חישוב ההוצאות ייעשה על בסיס אומדן הדרוש לחייב ומשפחתו למחיה הולמת בכבוד תוך השוואה לגובה הכנסת המשפחה. האומדן נקבע על בסיס סטטיסטי ארצי ולא באופן פרטני, ומאפשר לכמת את הסכום הנדרש לחייבים לצורך קיום בכבוד ללא בחינה פרטנית של הוצאות המשפחה בפועל. כך יש לכל יחיד או תא משפחתי החירות לקבוע כיצד לנהל את הסכום שהותר לו לטובת צרכיו כמו שהוא רואה אותם, וכך מאפשר המחשבון לפתח את פרשנות הזכות לקיום בכבוד

בשני מובנים חשובים.⁸⁸ הראשון, המחשבון מציע לראשונה אומדן של מהם ההוצאות הנדרשות לקיום בכבוד; חישוב זה יכול להיות כלי עזר בתהליכי עבודה של קביעת מדיניות בתחום הביטחון הסוציאלי ובהליכים משפטיים העוסקים בהיבטים שונים של הזכות.⁸⁹ השני, ובכך התמקד חיבור זה, המחשבון יצר הבנה כי לצד החינוכיות שבהסרת עמימות מעל הזכות לקיום בכבוד, יש לאפשר לא/נשים בחירה ואוטונומיה בחייהם וזאת בתוך מסגרת מוגבלת מראש. הכללתה של האוטונומיה כחלק מהפרשנות של הזכות לקיום בכבוד יכולה להיות חלק בלתי-נפרד מתהליך כימותה של הזכות, אך היא גם עומדת באופן עצמאי, בוודאי בשדות משפטיים כמו דיני אכיפת חיובים, שבהם הערכאה השיפוטית בוחנת הלכה למעשה את צורכיהם של א/נשים החיים בעוני.

סיכום

שנים הורגלנו לחשוב על צרכים של אוכלוסיות מוחלשות בצורה של היררכיה, כאשר כל איש או אישה שלא פעלו לפי היגיון זה זכו לביקורת ולשיפוטיות. עמדה זו מפתיעה משום שאיש מאיתנו אינו נוהג כך. לצד כוח רצון בדברים מסוימים נגלה חולשות באחרים, ולצד אחריות ושליטה עצמית נגלה לא פעם היעדר יכולת לדחות סיפוקים. למרות הנרטיב החברתי שהדגיש את השוני בין א/נשים החיים בעוני לבין "א/נשים נורמטיביים", ההבנה כי הצרכים של כולנו מונעים באופן מורכב, אשר משתנה בהתאם לקונטקסט החברתי-כלכלי הקיים, מאפשרת לנו לחשוב אחרת על מה צריכה לכלול הזכות ל"קיום בכבוד".

אימוץ תפיסה זו והטמעתה לתוך מערכת המשפט, ויישומיה הפרקטיים השונים (כמו המחשבון)⁹⁰ יכולים להביא בשורה של ממש למי שמבקש להסיר את העמימות מעל הזכות לקיום בכבוד. אך חשוב לא פחות, ובהתרחק מההסדרים הספציפיים, פרשנות זו מאפשרת לנו הבנה מעמיקה יותר של צורכי אוכלוסייה זו ויותר מכך, מאפשרת לה להשתתף בקביעה של אלו גם בתוך מערכת המשפט.

וזה בדיוק מה שנירה מבקשת לבחור.

הערות

1. כמו למשל "מסיבת רחוב" שבה סוגרים רחוב אחד ביישוב, וכל אורח מביא כיבוד משלו במקום מתנה (רעיון נהדר כשלעצמו).
2. הפרטים שונו – הפרטים המלאים נמצאים במשרדי עמותת "ידיד – מרכזי זכויות בקהילה" (ע"ר). תוצאות סיום הטיפול במקרה זה אינן מובאות כאן, כדי לאפשר לקורא לחוות מעט מחוסר הוודאות ואי-הידיעה שחווה פונה מוחלש בהתמודדות עם מערכת המשפט. בכל אופן התוצאה במקרה זה היתה נקודתית לעניין זה באופן שאינו משפיע על מקרים דומים, בדומה להרבה סוגיות משפטיות של אוכלוסיות מוחלשות.
3. Lucie E. White, *Subordination, Rhetorical Survival Skills, and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G.*, 38 BUFF. L. REV. 1, 31 (1990).
4. מיכל קרומר-נבו, איילה מאיר ושרית וייסברג נקש "עבודה סוציאלית מודעת עוני: הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים בשנים 2014–2018" **ביטחון סוציאלי** 11, 9, 106 (2019).
5. נטע זיו "עוני, צמצום פערים ושוויון: המקרה של הזכות למים" **משפט וממשל** ז, 945, 950 (תשס"ד-תשס"ה).
6. קרומר-נבו, לעיל ה"ש 4, עמ' 11.
7. על המופעים השונים של הזכות לקיום בכבוד ראו גם אצל אייל פלג **אתגר העוני של המשפט המנהלי** 541 (2013).
8. ראו למשל רע"א 4905/98 גמזו נ' ישעיהו, פ"ד נה(3) 360 (2001); ע"א 9136/02 מיסטר מאני ישראל בע"מ נ' רייז, פ"ד נח(3) 934 (2004); בג"צ 366/03 עמותת מחויבות לשלום וצדק חברתי נ' ממשלת ישראל, פ"ד ס(3) 464 (2005) (להלן: פרשת מחויבות); בג"צ 10662/04 חסן נ' המוסד לביטוח לאומי, פ"ד סה(1) 782 (2012) (להלן: פרשת חסן); עב"ל (ארצי) 13-10-39298 קרול נ' המוסד לביטוח לאומי (פורסם בנבו, 17.5.2018) (להלן: פרשת קרול).
9. ראו למשל אהרון ברק "זכות הבת למינימום קיום אנושי בכבוד" **עבודה, חברה ומשפט** יד 145 (2015); אבישי בניש ומיכל קרמר "למלא את החלל: מודל לעיצוב הזכות לקיום בכבוד בעקבות המשפט החוקתי הגרמני" **עבודה, חברה ומשפט** יד 263 (2015); יואב דותן "כבוד האדם, צדק סוציאלי וזכויות חברתיות חוקתיות" **עבודה, חברה ומשפט** יד 207, (2015); ברק מדינה "הזכות לקיום בכבוד: הערכה ביקורתית של פסיקת בית המשפט העליון" **ספר אדמונד לוי** 197 (אוהד גורדון עורך, 2017); נטע זיו "משפט ועוני – מה על סדר היום? הצעה לאג'נדה משפטית לעוסקים בייצוג אוכלוסיות החיות בעוני" **עלי משפט** ד 17 (תשס"ה).
10. פרשת מחויבות, לעיל ה"ש 8, עמ' 482, וגם אצל ברק, לעיל ה"ש 9, עמ' 171.
11. פרשת מחויבות, לעיל ה"ש 8, עמ' 481, וגם אצל ברק, לעיל ה"ש 9, עמ' 194.
12. שם.
13. פרשת חסן, לעיל ה"ש 8, עמ' 824.
14. דותן, לעיל ה"ש 9, עמ' 217.
15. פרשת מחויבות, לעיל ה"ש 8.

- 16 . ראו עוד על עניין זה אצל שרון אברהם וייס ואבישי בנשי "הסיפור של בג"ץ הקיום בכבוד: כבוד האדם אינו נעצר על מפתנו של האדם החי בעוני" **מעשי משפט** י' 155 (2019).
- 17 . פרשת חסן, לעיל ה"ש 8.
- 18 . שם, פסקה 46.
- 19 . פרשת קרול, לעיל ה"ש 8, פס' 53 לפסק דינה של השופטת דוידוב-מוטולה.
- 20 . על הקשר שבין הזכות לקיום בכבוד להליכי הוצאה לפועל ראו בהרחבה אצל סלים ג'ובראן וחגי קלעי "תחולתה של הזכות החוקתית לקיום מינימלי בכבוד על אנשים החיים בעוני" **עיוני משפט** לז' 195 (2014).
- 21 . פרשת מחויבות, לעיל ה"ש 8, עמ' 481, ראו גם דעתו החולקת של השופט לוי, לפיה הזכות כוללת את: "הזכות לתנאי מחיה נאותים, וכי מטרתה אינה אך להבטיח את האדם ממחסור קיומי בלתי-נסבל, כטענת המשיבים. הזכות לתנאי מחיה בסיסיים ולסיפוק צרכים חיוניים, ובהם קורת גג, לבוש ומזון, כלולה כמובן בהגנה המוענקת לזכות לקיום אנושי בכבוד, אך אין לומר כי היא מוגבלת באלה", עמ' 496.
- 22 . ברק, לעיל ה"ש 9, עמ' 191.
- 23 . פרשת קרול, לעיל ה"ש 8, פס' 43 לפסק דינה של השופטת דוידוב-מוטולה. כמו כן, ראו בפרשת חסן, לעיל ה"ש 8, עמ' 828, הזכות לקיום בכבוד כוללת גם את התנאים המאפשרים לאדם "ליצור, לשאוף, לבחור את בחירותיו ולממש את חירויותיו".
- 24 . המונח "אנשים החיים בעוני" לקוח מתוך כתיבתה של פרופ' מיכל קרומר-נבו המברל אותו מהמונח "עניים". מונח זה מאפשר להבחין בין בני האדם לבין המציאות בה הם חיים. מיכל קרומר-נבו **נשים בעוני: סיפורי חיים – מגדר, כאב, התנגדות** 27 (2006) (להלן: **קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים**).
- 25 . עמדה שלישית ומעניינת ניתן למצוא אצל דותן, לעיל ה"ש 9, עמ' 217. על פי דותן אין בהכרח הצדקה להתערבות חוקתית הנוגעת להעלאת רף המינימום הסוציאלי הסטטוטורי אלא להתמקד באכיפה שלו הלכה למעשה.
- 26 . מדיניות "רב-מוקדית" היא מדיניות המושפעת משיקולים רבים ומגוונים, ובה נוטה בית המשפט לאפשר לרשות מתחם שיקול דעת רחב במיוחד, תוך מיעוט התערבות שיפוטית. ראו מדינה, לעיל ה"ש 9, עמ' 208-209.
- 27 . בניש וקרמר, לעיל ה"ש 9.
- 28 . מדינה, לעיל ה"ש 9, עמ' 243 וראו גם בפרשת קרול, לעיל ה"ש 8, פס' 46 לפסק דינה של השופטת דוידוב-מוטולה.
- 29 . The Government of the Republic of South Africa & Ors v. Grootboom & Ors, 2000 (11) BCLR 1169 (CC).
- 30 . מדינה, לעיל ה"ש 9, עמ' 224.
- 31 . על נגישותן של אוכלוסיות מוחלשות משפט ראו אצל יובל אלכשן **זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל** (גיורא רוזן עורך הסדרה, 2005).
- 32 . ראו אצל גיא מונדלק "זכויות חברתיות כלכליות בשיח החוקתי החדש: מזכויות חברתיות לממד החברתי של זכויות אדם" **ספר ברנזון חלק ב'** 183, 219 (בני סברה עורך, 2000).
- 33 . משרד המשפטים, "דוח הוועדה לבחינת תוכנית הפירעון בהליך פשיטת רגל" (2015) (להלן: **דוח חריס**). בוועדה היו חברים פרופ' רון חריס, עו"ד בן ציון פיגלסון, פרופ' דניאל גוטליב, עו"ד יובל אלכשן, עו"ד דניאל וקס, מר אוריאל לדרברג ועו"ד קרן פלפל.

- 34 . מדינה, לעיל ה"ש 9, עמ' 246.
- 35 . עמד על כך השופט לוי בחוות דעת המיעוט בפרשת מחויבות, לעיל ה"ש 8, פס' 26: "אכן, הזכות לקיום אנושי בכבוד זכות יסוד חוקתית היא. החובה לכבדה אינה מסתיימת בהצהרות חגיגיות. ההכרח להקנות לה הגנה אינו מתמצה באמירות עיוניות. אם נגרוס אחרת, כי אז נימצא מרוקנים את הזכות לקיום אנושי בכבוד מתוכן ממשי; כי אז תסוכל היכולת לקיים ביקורת שיפוטית על מעשי שלטון וחקיקה הפוגעים (כנטען) בזכות לקיום אנושי בכבוד".
- 36 . ראו למשל LEN DOYAL AND IAN GOUGH, A THEORY OF HUMAN NEED (1991); Diener Ed and Robert Biswas-Diener, *New directions in subjective well-being research: The cutting edge*, 27(1) INDIAN JOURNAL OF CLINICAL PSYCHOLOGY 21-33 (2000) לסקירה מקיפה של התיאוריות ומתודות המחקר ראו אצל SABINA ALKIRE, VALUING FREEDOMS: SEN'S CAPABILITY APPROACH AND POVERTY REDUCTION (2002).
- 37 . Abraham Harold Maslow, *A Theory of Human Motivation*, 50(4) PSYCHOLOGICAL REVIEW 370 (1943).
- 38 . Mahmoud A. Wahba and Lawrence G. Bridwell, *Maslow Reconsidered: A Review of Research on the Need Hierarchy Theory*, 15(2) ORGANIZATIONAL BEHAVIOR AND HUMAN PERFORMANCE 212, 212 (1976). ליישומים עכשוויים במדיניות הרווחה בישראל ראו לדוגמה: מרים גרינשטיין, "שינויים ברווחת האוכלוסייה בגילאי עבודה על פי תחושת העוני של מרואיינים בשנים 2003-2013" (אוגדן נתונים, משרד הכלכלה, 2016) <http://economy.gov.il/Research/Documents/X13309.pdf>; תיאוריית הצרכים זוכה להצלחה גם בקרב מדריכים ניהוליים שונים ברשת, ראו למשל דניאל אפרתי, "למה הם באים לעבודה – על פירמידת הצרכים של מאסלו וצרכי העובדים" (20.9.2011) <https://katze.net/e1eb84>.
- 39 . לפירוש הרשימה ראו אצל Maslow, לעיל ה"ש 37, להבחנה בין מניעי גדילה ומניעי חסך ראו אצל Whaba and Bridewll, לעיל ה"ש 38, עמ' 213-214.
- 40 . Maslow, לעיל ה"ש 37, עמ' 394. Maslow מוסיף כי הוא מכיר בכך כי ישנם מקרים חריגים בהם ההיררכיה של הפירמידה משתנה כמו למשל במקרה של אמנים, ראו שם, עמ' 386-387.
- 41 . קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים, לעיל ה"ש 24, עמ' 30-31, ראו גם אצל אברהם דורון "העניים כ'אחר' – עוני בישראל בשנות האלפיים" ביטחון סוציאלי 9 77 (2008).
- 42 . קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים, לעיל ה"ש 24, עמ' 29-35.
- 43 . לפיתוח מונח ה"Othering" ביחס לא/נשים החיים בעוני ראו אצל RUTH LISTER, POVERTY 99-123 (2004).
- 44 . דורון, לעיל ה"ש 41, עמ' 16.
- 45 . אסף טבקה "משפט פלילי ועוני: על אחרות חברתית כמנוף להכרה בהגנת העוני כסייג לאחריות פלילית: בעקבות ת"פ – 17571-01-18 מדינת ישראל נ' בהלקר" מבזקי הארץ פסיקה 85, 19, 23 (2018).
- 46 . Krumer-Nevo Michal, *What Helps in Help? A New Look at Help for Women in Deep, Long-Term Economic and Social Deprivation*, 84(2) FAMILIES IN SOCIETY 169, 176-178 (2003).

- Louis Tay and Ed Diener, *Needs and Subjective Well-Being around the World*, . 47
101(2) JOURNAL OF PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY 354 (2011).
- 48 . שם, עמ' 354.
- 49 . שם, עמ' 354-355.
- 50 . שם, עמ' 361-363.
- 51 . שם.
- Krumer-Nevo Michal, *Listening to 'Life Knowledge': A New Research Direction in* . 52
Poverty Studies, 14(2) INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL WELFARE 99-106 (2005).
- MARTHA C. NUSSBAUM, *FRONTIERS OF JUSTICE: DISABILITY NATIONALITY SPECIES* . 53
MEMBERSHIP (2009).
- AMARTYA SEN, *THE* את היתר, ראו בין כתבים, ראו אצל ALKIRE, IDEA OF JUSTICE (2009). לסקירה מקיפה אודות כתיבתו של סן ראו אצל ALKIRE, לעיל
ה"ש 36 ובמיוחד עמ' 4-11. ראו גם יוסי דאהן *תיאוריות של צדק חברתי* 88-84 (2014).
- 55 . שם.
- 56 . לניתוח השיקולים העומדים בבסיס התנגדות זו ראו אצל ALKIRE, לעיל ה"ש 36, עמ'
29-28.
- 57 . NUSSBAUM, לעיל ה"ש 53, עמ' 76-78.
- 58 . דאהן, לעיל ה"ש 54, עמ' 26.
- 59 . תוצאה זו כאמור עולה ממחקרה של Krumer-Nevo, לעיל ה"ש 46 וה"ש 52.
- 60 . Tay and Diener, לעיל ה"ש 47, עמ' 362.
- 61 . מטבע הדברים המאמר אינו עוסק בכל ההיבטים השונים של מדדי איכות חיים, הכלים
למידה והביקורת השונות על כל אחת מאלה. ניתוח מפורט של כל אלה אפשר למצוא
אצל גל ישורון, מישל סטרבצ'נסקי וירדן קידר "מדר ון ליר לאיכות חיים" סדרת
מחקרי מדיניות 24 (2017).
- 62 . NUSSBAUM, לעיל ה"ש 53, עמ' 77 (יכולת מספר 10 ברשימתה המוצעת של נוסבאום).
- 63 . ראו למשל את ניתוחה של White בהקשר זה, לעיל ה"ש 3, עמ' 131.
- 64 . קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים, לעיל ה"ש 24, עמ' 41.
- 65 . שם.
- 66 . החלטת כב' רשם ההוצאה לפועל איתי פליקר מיום 12.2.12, בלשכת ההוצאה לפועל
באשדוד, בתיק הוצל"פ 5-01-00797-25 (לא פורסם). ההחלטה ניתנה בתגובה לבקשה
להכריז על החייב כחייב מוגבל באמצעים.
- 67 . למען הסר ספק, אין באמור כדי להפחית ממחויבותה של המדינה לקבוע רשימה או
קריטריונים מתאימים, במיוחד נוכח המחירים הקשים של היעדר זה.
- 68 . זיו, ראו לעיל ה"ש 5, עמ' 950-951 וכן טבקה, לעיל ה"ש 45, עמ' 24-25.
- 69 . שם.
- 70 . ענבר פפו "הפסול והפגיעה בביטוי של עוני" מבזק הארות פסיקה 93, 4, 7 (2019).
- 71 . פרשת מחויבות, לעיל ה"ש 8, פס' 19 לפסק דינו של הנשיא ברק.
- 72 . מדינה, לעיל ה"ש 9, עמ' 220 ועמ' 224.
- 73 . והשוו למשל לעת"מ (ת"א) 28922-03-17 אלבו נ' משרד הבינוי והשיכון (פורסם בנבו
ב 1.4.2019). (להלן: פרשת אלבו). בפסק דין זה השופטת אנגמן מייחסת תשומת לב ניכרת

- למציאות שבה חיה העותרת ולאופן שבו זו מעצבת את חייה: "הכוונה היא לעמוד על סיפורה האישי של דבורה אלבו, כדי להדגיש את הקושי שלה, כמו רבות במצבה, לקבל את הסיוע המגיע לה במסגרת התקציב והקריטריונים שנקבעו; להדגים, באמצעות סיפורה של דבורה אלבו, את הקשיים במיצוי הזכויות הנתונות לזכאים במסגרת מדיניות הרווחה; לגרום לכך שדבורה אלבו ואחרות במצבה ידעו כי יש מי ששומע את קולן, ולהביא לכך שדבורה תדע, ותוכל לומר בלב שלם לילדיה, כי עשתה הכול כדי להשיג להם קורת גג". (פסקה 1 לפסק הדין). למען שלמות התמונה נציין כי המדינה הגישה ערעור על פסק הדין.
- 74 . פרשת חסן, לעיל ה"ש 8, ובייחוד פס' 44-46 לפסק דינה של הנשיאה ביניש, שם מעמעם בית המשפט את המבחן הקונקרטי ואינו דורש בדיקה של כל מקרה לגופו כדי לקבוע כי נפגעה הזכות לקיום בכבוד.
- 75 . פרשת קרול, לעיל ה"ש 8, בייחוד פס' 47 ו-52 לפסק דינה של השופטת דוידוב-מוטולה. בית הדין נותן משקל מיוחד לנתונים הסטטיסטיים הרשמיים של המדינה (המוסד לביטוח לאומי) כדי לקבוע כי ברוב המקרים אין די בקצבת הבטחת הכנסה כדי להתקיים בכבוד.
- 76 . פרשת אלבו, לעיל ה"ש 73, ובמיוחד פס' 1, א6, 7.1, בית המשפט נותן משקל וקול לחווית החיים של העותרת ולמגבלות ולחסמים כתוצאה מהחיים בעוני.
- 77 . בג"צ 5004/14 ג'קלין ואח' נ' משרד החינוך (פורסם בנבו, 7.8.2019), פס' 13 לפסק דינו של השופט עמית.
- 78 . מיכל קרומרנבו, אנסטסיה גורודזיסקי ויובל סער-הימן "חובות, עוני והדרה כלכלית" ביטחון סוציאלי 95, 11, 17 (2014).
- 79 . יולנדה גולן (אגף לתכנון ומדיניות ברשות האכיפה והגבייה), "סיבות לחוב – מחקר טלפוני" <https://bit.ly/2TGfYhq> (2017).
- 80 . רפי גולן (אגף לתכנון ומדיניות ברשות האכיפה והגבייה), "אפיון החייבים של הוצאה לפועל לפי המעמד החברתי כלכלי של מקום מגוריהם" (2018) <https://bit.ly/2TFNV6L>.
- 81 . ס' 67 לחוק ההוצאה לפועל, התשכ"ז-1967.
- 82 . ראו למשל דוד בר אופיר ומאיר גלבוע "חקירת יכולת – תפקיד ראש ההוצאה לפועל בזירת ההתמודדות בין הזוכה לחייב" המשפט 467-468 (2006); וכן רון חריס "חקירת יכולת בהוצאה לפועל – מי חוקר, איך ולצורך מה?" פרוצדורות 235 (טליה פישר ואיסי רוזן-צבי עורכים, 2014).
- 83 . מדינה, לעיל ה"ש 9, עמ' 216.
- 84 . בג"צ 5304/92 פר"ח 1992 סיוע לנפגעי חוקים ותקנות למען ישראל אחרת – עמותה נ' שר המשפטים, פ"ד מז(4) 715, 766 (1993).
- 85 . רון חריס "ממאסר להפטר: הצעת סדר יום לחקיקת דינים לאכיפת חיובים" עיוני משפט כג 641, 645 (תש"ס).
- 86 . דוח חריס, לעיל ה"ש 33, פס' 60-61.
- 87 . שם.
- 88 . את המחשבון פיתח פרופ' דניאל גוטליב, מנהל מחלקת המחקר של המוסד לביטוח לאומי, והוא מתעדכן בקביעות. למתודולוגיה העומדת בבסיס המחשבון, ראו דוח חריס, לעיל ה"ש 33, פס' 69-76. את המחשבון ניתן למצוא באתר המוסד לביטוח לאומי בקישור הבא: www.btl.gov.il/Simulators/GeneralCalc/Pages/mechiaBekavod.aspx

- 89 . יעל כהן רימר, "הזכות לקיום בכבוד – לא לפושטי רגל בלבד – הצעות לשימושים נוספים במחשבון רון חריס" (מסמך עבודה בעקבות כנס המועדון המשפטי לקידום זכויות חברתיות-כלכליות של אוכלוסיות מעוטות הזדמנויות (2017)) <https://katzr.net/8999cc>.
ראו גם יעל כהן רימר ואיילת עוז "מחשבון חריס – התקדמות (זהירה) לעבר הגדרת קיום בכבוד: שימושים אפשריים במשפט הפלילי" הסניגור 4 244 (2017).
- 90 . ראו לעיל ה"ש 87-89 והטקסט הצמוד להן.